ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Μνήμων

Τόμ. 42 (2025)

Μνήμων

Το έντυπο παρελθόν

Βαγγέλης Καραμανωλάκης

doi: 10.12681/mnimon.44991

Copyright © 2026

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καραμανωλάκης Β. (2025). Το έντυπο παρελθόν: Νεοελληνική ιστορία και εκδόσεις στον Μεσοπόλεμο. *Μνήμων*, *42*, 175–185. https://doi.org/10.12681/mnimon.44991

Αφιέρωμα

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

ΤΟ ΕΝΤΥΠΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ: ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Πώς συνέβαλε στη διάχυση και πρόσληψη της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου η αρχική κυκλοφορία της σε φυλλάδια; Πόσο καθοριστικό ήταν για τη συγγραφή της *Επισκόπησης της Νεοελληνικής Ιστορίας* του Νίκου Σβορώνου το γεγονός ότι κυκλοφόρησε για το γαλλικό κοινό και μάλιστα με τις προδιαγραφές μιας συγκεκριμένης εκδοτικής σειράς; Ποιες συνέπειες είχε ως προς τη συγγραφή και το περιεχόμενο του έργου του Γρηγορίου Δαφνή *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940* η δημοσίευσή του σε συνέχειες στην εφημερίδα *Ελευθερία* και πόσο αυτό επηρέασε την έκδοσή του ως βιβλίου;

Τα παραδείγματα και τα ερωτήματα που προηγήθηκαν είναι ενδεικτικά. Θα μπορούσαν να προστεθούν και πολλά άλλα που εκκινούν από την παραδοχή ότι το βιβλίο δεν υπήρξε ποτέ απλώς ένα κέλυφος, αλλά ότι η μορφή του, τα χαρακτηριστικά της έκδοσης, οι τεχνικές παραγωγής του, η τιμή του, η κυκλοφορία, η διακίνηση, η υποδοχή του καθώς και οι αναγνωστικές πρακτικές και συνήθειες αποτέλεσαν κρίσιμα μεγέθη για τη διαμόρφωση του περιεχομένου και των ιδεών που περιλαμβάνει, καθώς και για τη διάχυσή τους. Το βιβλίο υπήρξε διαχρονικά ένα πολιτισμικό αλλά και υλικό προϊόν, ένα προϊόν με τη δική του ιστορικότητα, τη δική του διαδρομή μέσα στον χρόνο. «Το βιβλίο ως τεκμήριο και ως μάρτυρας της εποχής του»,[1] για να θυμηθούμε και να αποδώσουμε φόρο τιμής σε έναν από τους πρωτοπόρους της μελέτης του στην ελληνική περίπτωση –και αναφερόμαστε βέβαια στον Φίλιππο Ηλιού.

Σε αυτή την κατεύθυνση η έρευνά μας[2] επιχείρησε να μελετήσει την εξέλιξη της ιστοριογραφίας και του βιβλίου αναζητώντας τις μεταξύ τους

1. *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1982, σ. 355-378.

2. Τα κείμενα που συγκροτούν το αφιέρωμα, εκπονήθηκαν στο πλαίσιο του ερευ-

σχέσεις και τις αλληλεπιδράσεις, σε μια διαδρομή που αναγνωρίζει τη ρευστότητα και τη μεταβλητότητα και των δύο συνισταμένων, όπως φυσικά και την καθοριστική επίδραση των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών για τη διαμόρφωσή τους στην εκάστοτε συγκυρία. Το πρόβλημα συμπυκνώνει η ιστορικός Leslie Howsam, επισημαίνοντας πως τα ερωτήματα τόσο περί του τι είναι *ιστορία* όσο και περί του τι είναι *βιβλίο* μεταβάλλονται μέσα στον χρόνο, καθώς βρίσκονται σε άμεση αλληλεπίδραση. Με άλλα λόγια, η ιστορία της ιστοριογραφίας και η ιστορία του βιβλίου είναι πεδία αλληλένδετα, σχέση που μπορεί να γίνει σαφής, αν εξεταστεί η παράλληλη εξέλιξη αφενός της ιστορίας ως πεδίου και ως διανοητικού εγχειρήματος, αφετέρου του βιβλίου ως πολιτισμικού και υλικού αντικειμένου, ιδίως από τα τέλη του 19ου αιώνα και εξής. Η προσέγγιση αυτή, καταλήγει η συγγραφέας, είναι ταυτόχρονα μια βιβλιογραφική ιστοριογραφία και μια ιστοριογραφική βιβλιογραφία.[3] Πρόκειται, λοιπόν, για την ανάλυση όχι μόνο του περιεχομένου των ιστορικών βιβλίων, αλλά και επιπρόσθετων ποσοτικών και ποιοτικών όψεων της έκδοσης, κυκλοφορίας, προώθησης και πρόσληψής της.

Επιλέξαμε, λοιπόν, δύο διαφορετικά πεδία συνδεδεμένα με δύο ολόκληρους κλάδους ιστορικής μελέτης, την ιστορία της ιστοριογραφίας και την ιστορία του βιβλίου, αλλά μια κοινή εποχή, τον ελληνικό Μεσοπόλεμο, όπως εκκινεί από τη Μικρασιατική Καταστροφή για να καταλήξει στη δικτατορία του Μεταξά, μια περίοδο όπου η επιβολή της λογοκρισίας δημιουργεί νέες πραγματικότητες στην ελευθερία των εκδόσεων και του Τύπου. Η επιλογή του συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος για την έρευνα εκκινεί από την παραδοχή ότι πρόκειται για μια εποχή κρίσιμων μετασχηματισμών για την ιστορία αλλά και για το βιβλίο. Παράλληλα, επικεντρώσαμε την έρευνά μας στις εκδόσεις που αφορούν τη νεότερη και σύγχρονη για την εποχή ελληνική ιστορία, όπως εκκινεί από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως και τη δικτατορία του Μεταξά, θεω-

---

νητικού προγράμματος: «Από το Βυζάντιο στα νεότερα χρόνια. Εθνικό παρελθόν και ιστορική συνείδηση στη μεσοπολεμική Ελλάδα» (2023-2024, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ), στο πλαίσιο πραγματοποίησης της δράσης του Πανεπιστημίου Αθηνών «Έρευνα στις μετακλασικές σπουδές στο πλαίσιο του καταπιστεύματος Κωνσταντίνου Τσαγκαδά». Ερευνητική ομάδα: Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιστημονικός υπεύθυνος), Βαγγέλης Ζιώγας, Νίκος Θεοδωρόπουλος, Χρήστος Τριανταφύλλου (επιστημονικοί συνεργάτες).

3. Leslie Howsam, *Past into Print: The Publishing of History in Britain, 1850-1950*, Λονδίνο – Τορόντο, The British Library – University of Toronto Press, 2009, σ. x-xii, 114-115.

ρώντας ότι η ιστοριογραφική παραγωγή που συγκροτείται μετά το 1922 προσπαθεί να ενσωματώσει τα πρόσφατα γεγονότα στη νεότερη ελληνική ιστορία, την ίδια ώρα όμως που και η τελευταία γνωρίζει σημαντικές ανακατατάξεις με βάση νέες ιδέες και οπτικές που προκαλούν αντιδράσεις και οδηγούν σε πρωτόγνωρες διεργασίες.

Στην περίπτωση της ιστορίας, η τομή που συνιστά ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και οι τραυματικές εμπειρίες του έχουν συνδεθεί στη βιβλιογραφία με μια γενική κρίση των δυτικών κοινωνιών, η οποία σηματοδοτήθηκε από την πτώση των προπολεμικών αυτοκρατοριών, την ανάδυση επαναστατικών κινημάτων, με εμβληματικότερη απόρροιά τους την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 και την ίδρυση της Σοβιετικής Ένωσης το 1922, καθώς και την ολοένα διευρυνόμενη είσοδο των μαζών στο πολιτικό σκηνικό. Οι τεκτονικές αλλαγές που συντελέστηκαν στην πολιτική και διανοητική ζωή στην Ευρώπη επηρέασαν βαθύτατα και την ιστοριογραφία, τις θεματικές και τις πρακτικές της. Η ιστορικοποίηση του παρελθόντος γνώρισε μείζονες ανακατατάξεις, ενώ συγκροτήθηκαν νέα ιστορικά αφηγήματα αλλά και μεθοδολογικές προσεγγίσεις.

Στην ελληνική περίπτωση, η Μικρασιατική Καταστροφή σηματοδότησε το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, συμπαρασύροντας και μια σειρά ιστορικά αφηγήματα που είχαν συγκροτηθεί με βάση το συγκεκριμένο ιδεολόγημα. Παράλληλα, η εμφάνιση και ανάπτυξη της μαρξιστικής οπτικής αποτέλεσε μια μείζονα τομή για τη συγκρότηση της νεοελληνικής ιστοριογραφίας και μια σημαντική ρήξη στην έως τότε απόλυτη κυριαρχία της εθνικής ιστορίας.

Από την άλλη πλευρά, στην περίπτωση των εκδόσεων, ένα πεδίο πολύ λιγότερο μελετημένο από ό,τι η αντίστοιχη ιστοριογραφική παραγωγή, μπορούμε επίσης με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία να μιλήσουμε για σημαντικούς μετασχηματισμούς μέσα στη σύντομη αυτή περίοδο ως προς το βασικό μέσο πληροφόρησης, μόρφωσης και ψυχαγωγίας για την πλειονότητα του πληθυσμού. Ο σημαντικότερος αφορούσε την ανάδυση ενός νέου τύπου συστηματικού εκδότη, εξέλιξη που είχε εμφανιστεί ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα αλλά την περίοδο αυτή επεκτείνεται και καθιερώνεται. Ο τυπογράφος-εκδότης του 19ου αιώνα αντικαθίσταται σταδιακά από τον έμπορο βιβλιοπώλη-εκδότη, του οποίου το κύριο ενδιαφέρον είναι το κέρδος και άρα η ανάγκη να ανταποκριθεί στις ανάγκες της αγοράς ή να δημιουργήσει ένα προϊόν που θα προκαλέσει το ενδιαφέρον της. Εμφανίζονται σημαντικοί εκδοτικοί οίκοι, όπως ο Φέξης, ο Ελευθερουδάκης, η Εστία, ο Πυρσός, ο Γκοβόστης, ενώ η σταδιακή μετεξέλιξη των περισσοτέρων σε ανώνυμες εταιρείες ενισχύει τον εμπορικό χαρακτήρα τους, ακολουθώντας

τη γενική τάση της εποχής. Η ψήφιση του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων, το 1920, δημιουργούσε μια νέα νομική βάση των σχέσεων και των συμφωνιών μεταξύ εκδοτών και συγγραφέων, συγκροτώντας πλέον ένα νέο, πιο οριοθετημένο πλαίσιο συγκριτικά με παλαιότερα.[4]

Η αύξηση της εκδοτικής παραγωγής δεν σήμαινε και την ουσιαστική διεύρυνση του αναγνωστικού κοινού αλλά κυρίως τη σταθεροποίησή του. Ο αναλφαβητισμός εξακολουθούσε να παραμένει ένα σημαντικό πρόβλημα παρά τις προσπάθειες καταπολέμησής του. Στη δεκαετία του 1930 η αναντιστοιχία ανάμεσα στις προσφερόμενες εκδόσεις και στην ανταπόκριση του αγοραστικού κοινού, σε συνδυασμό με τις επιπτώσεις του κραχ του 1929, δημιούργησε μια μεγάλη συζήτηση για την κρίση του βιβλίου, η οποία πλέον ξεκινούσε, όμως, από την πραγματικότητα ενός διευρυμένου εκδοτικού τοπίου.[5]

Παράλληλα, συγκροτείται ένα δίκτυο βιβλιοπωλείων, τα οποία δημιουργούσαν νέες συνθήκες αγοράς του βιβλίου, συγκριτικά με το προηγούμενο δίκτυο των παραδοσιακών τυπογράφων-εκδοτών, ενώ εξακολουθούσε να υπάρχει το ισχυρό και βαθύτατα ανταγωνιστικό δίκτυο των εφημερίδων, οι οποίες εξέδιδαν και αυτές βιβλία, διατηρώντας τα σκήπτρα του κατεξοχήν λαϊκού αναγνώσματος. Τα βιβλιοπωλεία αποτελούσαν όχι μόνο χώρο αγοράς αλλά και συνάντησης και επικοινωνίας των αναγνωστών. Λειτουργούσαν, όμως, και ως χώρος στρατολόγησης και διάχυσης των νέων ιδεών, όπως συνέβη λ.χ. με τα βιβλιοπωλεία που δημιουργήθηκαν με πρωτοβουλία και ενίσχυση του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ την περίοδο αυτή.

4. Για τους μετασχηματισμούς στον εκδοτικό χώρο βλ. ενδεικτικά Βάσιας Τσοκόπουλος – Αγγελική Πασσιά – Γιάννης Χρυσοβέργης (επιμ.), *Περιπέτειες του βιβλίου στην Ελλάδα 1880-1940. Ένα ανθολόγιο*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, 1998· Κωστής Γιούργος (επιμ.), «Το ελληνικό βιβλίο, 1900-1940», εφημ. *Καθημερινή - Επτά ημέρες*, 9.5.1999, σ. 2-31· Ελένη Δ. Μπελιά, *Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Διαδρομή μιας εκατονταετίας, 1899-1999*, Αθήνα 1999· Κώστας Χατζιώτης, *Βιβλιοπωλεία & εκδοτικοί οίκοι της Αθήνας*, 2 τόμοι, Αθήνα, Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, 2001· Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, 2 τόμοι, Αθήνα, Καστανιώτης, 2002· Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007· Άννα Καρακατσούλη, *Στη χώρα των βιβλίων. Η εκδοτική ιστορία του Βιβλιοπωλείου της Εστίας, 1885-2010*, Αθήνα, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, 2011.

5. [Βάσιας Τσοκόπουλος], «Ιστορία της έκδοσης στην Ελλάδα 1830-1974: Μία Επισκόπηση», τώρα διαθέσιμο στον ιστότοπο του Ελληνικού Ιδρύματος Βιβλίου και Πολιτισμού: https://elivip.gr/archeio-ekevi/vivliologia/istoria-tis-ekdosis-stin-ellada-1830-1974-mia-episkopisi/ (τελευταία ανάκτηση: 1.4.2025).

Την ίδια περίοδο, παρόλο που το κύριο βάρος της εκδοτικής παραγωγής, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τις σχετικές μελέτες, επικεντρώνεται στη λογοτεχνία, έχουμε σημαντικά εγχειρήματα τα οποία μεταβάλλουν το εκδοτικό τοπίο και δημιουργούν έργα αναφοράς για τον αναγνώστη τους: η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* του Πυρσού, το *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό* του Ελευθερουδάκη, το *Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσης* του Δημητράκου αποτελούν πρωτοβουλίες που συνδέονται με νέες λογικές για το τι σημαίνει ανάγνωση και για τη χρησιμότητά της στις ζωές των ανθρώπων. Παράλληλα, εμφανίζονται εκδοτικές σειρές οι οποίες επικεντρώνονται σε διαφορετικές θεματικές, όπως λ.χ. η πρόσφατη ιστορία ή η σύγχρονη σκέψη. Οι εκδοτικές αυτές σειρές συγκροτούν ένα σύμπαν γνώσης, διαμορφώνουν αντιλήψεις, συντελούν καθοριστικά στη διάχυση των ιδεών και συχνά λειτουργούν ως στοιχείο ταυτότητας, όπως συμβαίνει λ.χ. με την Αριστερά και τις εκδόσεις του Γκοβόστη.

Τι σήμαιναν εντέλει αυτές οι μεταβολές ως προς τον τρόπο με τον οποίο παραγόταν και καταναλωνόταν η νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία στον Μεσοπόλεμο; Πέρα από το πεδίο των δημόσιων επιτελέσεων της ιστορίας –τελετουργίες, μνημεία, οπτικός πολιτισμός κ.ο.κ.–, για το οποίο έχουν πραγματοποιηθεί κάποιες έρευνες,[6] ο κόσμος του τυπωμένου χαρτιού μένει εν πολλοίς ανεξερεύνητος, σε μεγάλο βαθμό λόγω της επικέντρωσης της ιστοριογραφίας σε άλλα πεδία, του όγκου του υλικού και της αναιμικής, με λίγες σημαντικές εξαιρέσεις όπως η «Ανέμη», παρουσίας ερευνητικών υποδομών. Αν η ιστορία του βιβλίου και των εκδόσεων του 20ού αιώνα έχει εμπλουτιστεί διεθνώς με σημαντικές εργασίες την τελευταία εικοσαετία, ακολουθώντας την παράδοση της ιστορίας του βιβλίου για προγενέστερες περιόδους, στη χώρα μας[7] η έρευνα για την

6. Βλ. ενδεικτικά Χρήστος Τριανταφύλλου, «Βενιζελισμός και εθνικό παρελθόν. Το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδος (1928-1922)», *Μνήμων* 34 (2015), σ. 37-66· Ελένη Κούκη, «Ο ήρωας, το πλήθος και η εξουσία. Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη της Αθήνας», Έφη Αβδελά – Ραϋμόνδος Αλβανός – Δημήτρης Κουσουρής – Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2017, σ. 63-82· Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2020· Κατερίνα Μπρέγιαννη, *Από το 1821 στο 1922. Αναπαραστάσεις της Επανάστασης στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Αλφειός, 2022.

7. Βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, επιμ. Άννα Ματθαίου – Πόπη Πολέμη – Στρατής Μπουρνάζος, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2006. Για μια συνολική επισκόπηση βλ. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Ιστορία του βιβλίου: συνέχειες και ανανεώσεις», Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Maria Couroucli – Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Συναντήσεις της ελληνικής με τη γαλλική ιστοριογραφία*

ιστορία του *ιστορικού* βιβλίου βρίσκεται σχεδόν στα σπάργανα. Ωστόσο, στην εν λόγω περίοδο το έντυπο αποτελούσε το βασικό μέσο πληροφόρησης, μόρφωσης και ψυχαγωγίας για την πλειονότητα του εγγράμματου πληθυσμού: η σταδιακή μείωση του αναλφαβητισμού και η αυξανόμενη διάδοση των έντυπων μέσων (βιβλία, εφημερίδες, περιοδικά) καθιστούν τη μελέτη του μεσοπολεμικού έντυπου πολιτισμού απαραίτητη για την πληρέστερη κατανόηση της εποχής σε μια πληθώρα πεδίων.[8]

Επιχειρούμε, λοιπόν, να μελετήσουμε αυτή τη σχέση ανάμεσα στο βιβλίο και την ιστοριογραφία τη συγκεκριμένη περίοδο. Το πεδίο μελέτης μας αφορά τα ελληνόγλωσσα ιστορικά βιβλία που κυκλοφόρησαν, είτε ως πρώτες εκδόσεις είτε ως επανεκδόσεις, στον ελλαδικό χώρο, είτε και στο εξωτερικό, από τα τέλη του 1922 έως την επιβολή της δικτατορίας Μεταξά. Πρόκειται για μια έρευνα που δυστυχώς δεν μπόρεσε να βασιστεί σε μια προϋπάρχουσα βιβλιογραφική βάση, καθώς το επιβλητικό έργο του Φίλιππου Ηλιού και της Πόπης Πολέμη ολοκληρώνεται στο τέλος του 19ου αιώνα. Συνεπώς, οι πηγές στις οποίες βασιστήκαμε ήταν οι εξής: 1) κατάλογοι βιβλιοθηκών από πανεπιστήμια, ερευνητικά ή πολιτιστικά ιδρύματα και αρχεία,[9] 2) ψηφιακές βιβλιοθήκες και αποθετήρια,[10] 3) επιμέρους δημοσιευμένες βιβλιογραφίες και εργογραφίες,[11] 4) κατάλο-

από τη Μεταπολίτευση έως σήμερα, Αθήνα, École française d'Athènes – ΕΙΕ – ΕΜΝΕ, 2015, σ. 101-125.

8. Georgia Eglezou, *The Greek Media in World War I and Its Aftermath: The Athenian Press on the Asia Minor Crisis*, Λονδίνο, I. B. Tauris, 2009· Ά. Καρακατσούλη, *Στη χώρα των βιβλίων*, ό.π., ιδίως σ. 34· Δήμητρα Πυρπιρή, *Ο άλλος μικρασιατικός πόλεμος. Τύπος - εορτές - θέατρο - κινηματογράφος -Καραγκιόζης*, Αθήνα, Ασίνη, 2023, ιδίως σ. 14-20.

9. Βλ. ενδεικτικά ΕΒΕ, Ακαδημία Αθηνών, ΕΚΠΑ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, ΕΙΕ, ΑΣΚΙ, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, ΙΜΧΑ.

10. Βλ. ενδεικτικά Ψηφιακή βιβλιοθήκη «Ανέμη» (Πανεπιστήμιο Κρήτης), Ψηφιακό αποθετήριο της Ακαδημίας Αθηνών, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «Λήκυθος» (Πανεπιστήμιο Κύπρου), Ψηφιακή βιβλιοθήκη «Πάνδημος» (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ψηφιακή βιβλιοθήκη «Πλειάς» (Πανεπιστήμιο Πατρών), Ψηφιακές συλλογές της Ιακωβάτειου Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης – Μουσείου Ληξουρίου, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη βιβλιοθήκης Δήμου Χανίων, Ψηφιακό αποθετήριο ΑΣΚΙ, ιστοσελίδα του ερευνητικού προγράμματος του ΕΙΕ «Τα οικονομικά του Αγώνα – Φορολογία και Κράτος» (https://www.finances1821.eu/bibliography/), Ιστορική Συλλογή του ΙΕΠ.

11. Βλ. ενδεικτικά Γ. Ι. Φουσάρας, *Ευβοϊκή βιβλιογραφία*, τχ. Β′, *1906-1933*, Αθήνα, Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, 1956· Λουκία Δρούλια - Βούλα Κόντη, *Ηπειρωτική βιβλιογραφία 1571-1980. Α. Αυτοτελή δημοσιεύματα*, Αθήνα, ΚΝΕ

γοι παλαιοβιβλιοπωλείων,[12] 5) βιβλιογραφικές αναφορές δημοσιευμένων μελετών, 6) βιβλιοκρισίες, κατάλογοι βιβλιοπωλείων και διαφημιστικές καταχωρίσεις στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο του Μεσοπολέμου. Είναι μια έρευνα που συνεχίζεται και που προφανώς στο άμεσο μέλλον θα συμπληρωθεί και με άλλες εγγραφές. Είναι προφανές, όμως, ότι η έρευνά μας δεν είναι σε θέση να καταγράψει ή να καλύψει με επάρκεια το σύνολο των εκδόσεων. Ως εκ τούτου χρησιμοποιούμε τους αριθμητικούς δείκτες και τις στατιστικές ως ενδεικτικές τάσεων και κατευθύνσεων της βιβλιοαγοράς και όχι ως αποδεικτικά στοιχεία.

Με βάση την ιστορική βιβλιοπαραγωγή της περιόδου 1922-1936, επιλέξαμε τη διάκρισή της σε τρία κυρίως ιστοριογραφικά πεδία, θεωρώντας ότι με αυτό τον τρόπο διευκολύνεται η ταξινόμηση και μελέτη της.

Το πρώτο πεδίο αφορά τα νεότερα χρόνια, στο πλαίσιο του τρίσημου σχήματος του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Την περίοδο αυτή παγιώνεται το Βυζάντιο ως πεδίο μελέτης, τόσο σε επίπεδο θεσμών (πανεπιστημιακές έδρες, Βυζαντινό Μουσείο, εξειδικευμένα περιοδικά) όσο και ιστοριογραφικής παραγωγής με μια σειρά ιστορικές μονογραφίες και άρθρα, καθώς και μεταφράσεις και εκδόσεις πηγών. Παράλληλα, εμφανίζεται ένα πολλαπλό ενδιαφέρον, πιο έντονο σε σχέση με προηγούμενες περιόδους, για τη νεότερη ελληνική ιστορία, με ιστορικά κείμενα τα οποία προσεγγίζουν με ανανεωμένη οπτική την περίοδο από την άλωση του 1453 και μετά. Δεν είναι ένα ενδιαφέρον άμοιρο πολιτικών σχεδιασμών. Ο εορτασμός των 100 χρόνων από την Επανάσταση του 1821, το 1930, αποτέλεσε αφορμή ώστε η βενιζελική παράταξη να φέρει σε πέρας μια πανελλαδική κινητοποίηση που άγγιξε κάθε τομέα της δημόσιας σφαίρας, προβάλλοντας εμφατικά τη σημασία της κρατικής οργάνωσης, επιχειρώντας τη συμβολική ομογενοποίηση των πληθυσμών της παλιάς Ελλάδας, των Νέων Χωρών καθώς και του πλήθους των προσφύγων. Στο πλαίσιο αυτό οι αφηγήσεις γύρω από την Επανάσταση γνώρισαν μια σημαντική ανάπτυξη, συνδεδεμένη με την τοπική ιστορία αλλά και τη στροφή προς νέα ερευνητικά ενδιαφέροντα γύρω από το 1821 και ιδίως τις περιόδους που προηγήθηκαν της Επανάστασης.

/ ΕΙΕ, 1984, σ. 126-145· Σώζ. Θωμόπουλος, *Βιβλιογραφία της Επαναστάσεως του '21 (Αυτοτελή έργα 1821-1986)*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1987, σ. 92-116· Ε. Δ. Μπελιά, *Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων*, ό.π.· Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Επιλογή βιβλιογραφίας για τη Λευκάδα 1814-2020*, Αθήνα, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2021.

12. Βλ. ενδεικτικά Αλφειός, Οίκος Δημοπρασιών «Βέργος», Ερατώ, Ιωάννης Β. Κουγέας, Λαβύρινθος, Ρέτσας.

Το δεύτερο πεδίο αφορά τη δεκαετή πολεμική εμπειρία (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Μικρασιατική Καταστροφή). Εάν, σε μεγάλο βαθμό, το πρώτο πεδίο συνδέθηκε με την ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, την περίοδο αυτήν έχουμε τις πρώτες απόπειρες επεξεργασίας της δεκαετίας 1912-1922, στο πλαίσιο, θα έλεγε κανείς, κατά κύριο λόγο της δημόσιας ιστορίας. Έτσι, στην εν λόγω περίοδο δημοσιεύεται, ιδίως στις εφημερίδες, αλλά και υπό μορφή βιβλίων, ένας μεγάλος όγκος υλικού για τις πρόσφατες εξελίξεις, με τον χαρακτήρα της συγκρότησης ερμηνευτικών σχημάτων, αποτίμησης γεγονότων και διάσωσης απομνημονευμάτων και μαρτυριών. Η συγκρότηση μιας ιστορίας του παρόντος, στοιχείο που χαρακτηρίζει την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία μετά τον Μεγάλο Πόλεμο, συνδέεται προφανώς με τις πολιτικές συγκρούσεις της συγκυρίας και της δημιουργίας των αντίστοιχων γενεαλογιών. Η ιστορική αφήγηση της πολεμικής δεκαετίας αλλά και του τραύματος του Εθνικού Διχασμού και της Μικρασιατικής Καταστροφής αποτελεί ένα βασικό κεφάλαιο της δημόσιας διαμάχης βενιζελικών-αντιβενιζελικών.

Το τρίτο πεδίο αφορά τη δυναμική εμφάνιση μιας νέας ιστορικής οπτικής, της μαρξιστικής, όπως αποτυπώθηκε σε δύο κυρίως κατευθύνσεις: αφενός σε έναν θεωρητικό διάλογο γύρω από τον ιστορικό υλισμό και τις εφαρμογές του, μέσα κυρίως από μεταφράσεις έργων της μαρξιστικής φιλολογίας και της αυτοτελούς κυκλοφορίας τους ή της φιλοξενίας τους σε εφημερίδες και περιοδικά· αφετέρου, με τη μικρή παρουσία έργων Ελλήνων μαρξιστών με έργο επικεντρωμένο στην ελληνική εθνική ιστορία και με εμβληματικότερο παράδειγμα την *Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821* του Γιάνη Κορδάτου. Επρόκειτο για μια οπτική η οποία ερχόταν να αμφισβητήσει τις παραδοχές της εθνικής ιστοριογραφίας, προτάσσοντας νέες αναγνώσεις του παρελθόντος με βάση την ταξική πάλη και το όραμα μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας. Η σύνδεσή της με το κομμουνιστικό κίνημα και η άμεση στράτευσή της στην αλλαγή του κόσμου την έφερε σε σύγκρουση με την ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, δημιουργώντας έναν αντιρρητικό λόγο που επιδίωξε τον αποκλεισμό και τον χαρακτηρισμό της ως «επικίνδυνης» αλλά και αντιεπιστημονικής. Από την άλλη, όμως, οδήγησε και στη συγκρότηση παράλληλων δικτύων έκδοσης και αγοράς του βιβλίου, που εξασφάλιζαν τη διακίνηση και τη διάχυση της συγκεκριμένης ιστοριογραφίας και των ιδεών που τη χαρακτήριζαν.

Τι εννοείται όμως ως ιστορικό βιβλίο σε αυτό το πλαίσιο; Για να απαντήσουμε στο ερώτημα, το πρώτο και κύριο της έρευνάς μας, εστιάσαμε το ενδιαφέρον μας στα ιστορικά, μη μυθοπλαστικά αυτοτελή δημοσιεύματα που αναφέρονται στην περίοδο από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως και τη Μικρασιατική Καταστροφή, πρωτότυπα ή μεταφράσεις. Ανα-

γνωρίζουμε την άμεση σύνδεση της μυθοπλασίας με τις αναγνώσεις του παρελθόντος, μας ενδιαφέρουν όμως εκείνα τα έργα τα οποία εκκινούν από την παραδοχή της ιστορίας ως μιας προσέγγισης που βασίζεται στην ανάγκη της τεκμηρίωσης και της αναζήτησης της ιστορικής αλήθειας. Σε αυτή την κατεύθυνση, εκτός από τις ιστορικές μελέτες, στο δείγμα μας συμπεριλαμβάνουμε εκδόσεις πηγών, ιστορικά λευκώματα αλλά και ιστορικές μαρτυρίες. Στην έρευνά μας μάς απασχολεί ένα σύνολο ετερόκλητων και με διαφορετικές στοχεύσεις εκδόσεων, τα οποία κινούνται στον χώρο της ιστορίας, ακαδημαϊκής, δημόσιας, μαρξιστικής, και με ερωτήματα, όπως ήδη σημειώσαμε, που αφορούν τα χαρακτηριστικά της έκδοσής τους, αλλά και τις εκδοτικές τους τύχες. Σε ορισμένες περιπτώσεις εξετάζεται επιλεκτικά η σχέση αυτών των εκδόσεων αφενός με την ιστορική μυθοπλασία, αφετέρου με κείμενα που εμφανίστηκαν σε εφημερίδες και περιοδικά. Η επιλογή αυτή σχετίζεται με τον τρόπο κατά τον οποίο φαίνεται πως ιστορικοποιήθηκε η ελληνική ιστορία του 19ου και πρώιμου 20ού αιώνα στη διάρκεια του Μεσοπολέμου: τα όρια μεταξύ ιστοριογραφίας, μυθοπλασίας και μαρτυρίας ήταν συχνά ασαφή και πορώδη, ενώ η σχετική παραγωγή και συζήτηση βρισκόταν σε διαρκή επικοινωνία ιδίως με τον ημερήσιο Τύπο.[13] Σε κάθε περίπτωση, η εννοιοδότηση του ιστορικού βιβλίου δεν θεωρείται ως κάτι δεδομένο, αλλά ως ένα ζητούμενο στο οποίο ελπίζουμε ότι η έρευνά μας θα μπορέσει να δώσει κάποιες πρώτες απαντήσεις.

Μια άλλη δέσμη ερωτημάτων αφορά επίσης την ταυτότητα των συγγραφέων τους, τους εκδότες και ευρύτερα τους δρώντες αυτού που ο Robert Darnton έχει ονομάσει «επικοινωνιακό κύκλωμα» του βιβλίου.[14] Ποιος, δηλαδή, αναγνωρίζεται από ποιον ως έγκυρος φορέας ιστορικού λόγου και ποιος αποκλείεται από αυτό το δικαίωμα, οι μεταξύ τους ανταγωνισμοί αλλά και το ίδιο το περιεχόμενο του λόγου που εκφέρουν (*τι* και

13. Για τα ζητήματα αυτά σε διεθνή προοπτική βλ. ενδεικτικά Gregory M. Pfitzer, *Popular History and the Literary Marketplace, 1840-1920*, Άμερστ, University of Massachusetts Press, 2008· Stefan Berger, «Professional and Popular Historians, 1800-1900-2000», Barbara Korte – Sylvia Paletschek (επιμ.), *Popular History Now and Then: International Perspectives*, Μπήλεφελντ, Transcript, 2012, σ. 13-29· Fabian Grumbrecht, «The Interaction between Serial Fictions and Nonfictional Texts in the *Kölnische Zeitung* in the 1850s and 1860s», Daniel Stein – Lisanna Wiele (επιμ.), *Nineteenth-Century Serial Narrative in Transnational Perspective, 1830s-1860s*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2019, σ. 65-81.

14. Βλ. σχετικά Robert Darnton, «"What is the History of Books?" Revisited», *Modern Intellectual History* 4/3 (2007), σ. 495-508· Ά. Καρακατσούλη, *Στη χώρα των βιβλίων*, ό.π., σ. 15-16.

γιατί). Ποιοι είναι αυτοί που κυρίως γράφουν ιστορία, πώς συγκροτείται η έννοια του επαγγελματία ιστορικού, με βάση έμφυλες και ταξικές διακρίσεις; Ποιος είναι ο ρόλος θεσμών όπως το Πανεπιστήμιο στη διαμόρφωση της εικόνας των ιστορικών; Πόσο ισχυρή είναι η εικόνα του «ιστορικοφιλολόγου» ως του κυρίαρχου μοντέλου για τον μελετητή του παρελθόντος;[15]

Ένα από τα πιο δύσκολα ζητήματα που είχαμε να αντιμετωπίσουμε αφορά τον ρόλο του Τύπου. Είναι προφανές ότι μια συνολική ματιά για τη μεσοπολεμική ιστοριογραφία και την έντυπη παρουσία της δεν θα μπορούσε παρά να συμπεριλαμβάνει και τον Τύπο, λόγω του κομβικού του ρόλου στην κυκλοφορία και στη διάχυση των ιδεών. Παρ' όλα αυτά, στην έρευνά μας αποκλείσαμε τη συστηματική μελέτη των εφημερίδων και των περιοδικών, όχι μόνο γιατί ξεπερνά τις δυνάμεις μας, αλλά και γιατί ο στόχος ήταν να μελετήσουμε την ιστοριογραφία της περιόδου σε άμεση συνάφεια με το εκδοτικό τοπίο, με τις αλλαγές που πραγματοποιούνται σε αυτό, διατηρώντας την ιδέα της αυτοτελούς έκδοσης ως πολιτισμικού και εμπορικού προϊόντος. Αυτό δεν σημαίνει ότι η έρευνά μας δεν συνομιλεί με τον Τύπο. Με τον Τύπο ως εκδότη, ως χώρο στον οποίο φιλοξενούνται καταρχάς κείμενα που εκδίδονται στη συνέχεια αυτοτελώς, αλλά και ως το μέσο από τις σελίδες του οποίου με βιβλιοκρισίες, βιβλιοπαρουσιάσεις, συνεντεύξεις ή διαφημίσεις προβάλλεται το βιβλίο, ενισχύεται η κυκλοφορία και η διάχυσή του.

Τα κείμενα που ακολουθούν αποτελούν προτάσεις για τη δυνατότητα μελέτης της σύνδεσης των ιστοριογραφικών έργων με τις εκδοτικές τύχες τους και της ιστορικοποίησης αυτής της σχέσης σε μια συγκεκριμένη περίοδο. Αποτελούν μια αρχή και όχι ένα τέλος. Όπως κάθε έρευνα, συνιστούν ένα μόνο βήμα στο άνοιγμα μιας διαδρομής που δεν μπορεί παρά να συγκροτείται σταδιακά μέσα από την περαιτέρω έρευνα αλλά και τον δημόσιο και ανοιχτό διάλογο για αυτήν.

---

15. Το 1927, ο Δημήτριος Καμπούρογλου εξέφραζε μια μάλλον διαδεδομένη αντίληψη της εποχής του, διαχωρίζοντας τρία είδη παραγωγών: τον «ιστοριογράφο» (έναν επιπόλαιο και ανεπαρκώς καταρτισμένο συγγραφέα), τον «ιστορικό» (που είναι σε θέση να επαληθεύει, να ταξινομεί και να προβαίνει σε γενικεύσεις) και τον «ιστοριοδίφη» (που ανακαλύπτει και διασώζει νέες πηγές). Για τον συγγραφέα του κειμένου, ο ιστοριογράφος είναι κατακριτέος, ο ιστορικός είναι σοβαρός επιστήμονας και ο ιστοριοδίφης είναι «πρόσωπον ιερόν», καθώς μόνο αυτός είναι σε θέση να ανακαλύψει την εθνική ουσία του ελληνισμού (βλ. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, «Έτσι γράφεται η ιστορία», *Νέα Εστία* τχ. 12-13, 1.10.1927, σ. 726-727). Βλ. επίσης Vangelis Karamanolakis, «Who is the Historian? The Formation of Modern Greek History and the Historical Community in the Short Twentieth Century», *Historein* 19/2 (2021), σ. 1-24, https://doi.org/10.12681/historein.25282.

SUMMARY

Vangelis Karamanolakis, *The Printed Past: Modern Greek History and Publishing in the Interwar Period*

The introductory article to the special issue outlines the main directions of the research, which focuses on the study of the relationship between historiography and history-related publishing during the Greek Interwar period (1922-1936). Starting from the assumption, on the one hand, that the book constitutes a cultural and material product with historicity –shaped by sociopolitical conditions, technological developments, and economic strategies– and, on the other, that historiography, as an intellectual undertaking, interacts with publishing practices, the article examines a field where the history of the book intersects with the history of historiography. The Interwar period is regarded as pivotal due to the tectonic sociopolitical and ideological shifts that followed the First World War and, in the Greek case, the Asia Minor Catastrophe –transformations connected both to revisions of national historiography and to the emergence of Marxist approaches to history. At the same time, significant changes occurred in the publishing landscape, such as the decline of the traditional printer-publisher in favor of the professional publisher-entrepreneur.

Within this framework, the study of historical book production in the period is carried out through three fields: a) modern Greek history, from the Fall of Constantinople in 1453 to the completion of the Revolution of 1821; b) the period following the establishment of the Greek state, with emphasis on the war decade 1912-1922; c) left-wing historical books, in the context of the rise of Marxist historiography and the creation of parallel networks of publishing and circulation of ideas. Attention is also given to the identity of authors and to the role of the press as a medium of promotion, critique, and circulation of historical works. Although the research focuses primarily on standalone publications, it also acknowledges the ongoing interaction with the press, which served as a channel for the dissemination of ideas and the recognition of authors. In this way, the study highlights the significance of print culture as a key factor for understanding both historiographical production and the cultural history of the period.